

УДК 346.52: 346.2

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ГОСПОДАРЬКОМУ ПРОЦЕСІ

PROBLEMATIC QUESTIONS OF PROCEDURAL ECONOMY OF ECONOMIC PROCESS

Смола С.В.,
аспірант

*Інституту економіко-правових досліджень НАН України,
суддя господарського суду Луганської області*

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань процесуальної економії господарського судочинства. Проаналізовано способи зловживання процесуальними правами в господарському процесі. Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення господарсько-процесуального законодавства в контексті реалізації принципу процесуальної економії.

Ключові слова: принцип процесуальної економії, зловживання процесуальними правами, добросовісність, господарський процес, господарсько-процесуальне законодавство.

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов процессуальной экономии хозяйственного судопроизводства. Проанализированы способы злоупотребления процессуальными правами участниками хозяйственного процесса. Обоснованы предложения по совершенствованию хозяйственно-процесуального законодательства в контексте реализации принципа процессуальной экономии.

Ключевые слова: принцип процессуальной экономии, злоупотребление процессуальными правами, добросовестность, хозяйственный процесс, хозяйственно-процесуальное законодательство.

Article is devoted to research of problem questions of procedural economy of economic legal proceedings. Methods of abuse of economic process of participants of a procedural law are analyzed. Suggestions for improvement of the economic procedural legislation in a context of implementation of the principle of procedural economy were proved.

Key words: principle of procedural economy, abuse of a procedural law, integrity, economic process, economic procedural legislation.

Постановка проблеми. Більшість науковців визнають, що принципами можуть бути лише найбільш загальні, вихідні положення, ідеї, які мають фундаментальне значення для господарського процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів. Незважаючи на те, що ідея віднесення процесуальної економії до системи принципів господарського процесу підтримується далеко не всіма науковцями-процесуалістами, важко заперечити її важливість для побудови господарського процесу в цілому.

Серед галузевих принципів господарського процесу принцип процесуальної економії відповідає завданням зміцнення законності у господарських відносинах, своєчасного виконання договірних зобов'язань, усунення недоліків у господарській діяльності. Значення принципу процесуальної економії полягає у тому, щоб при вирішенні справи в господарському суді найбільш повно, доцільно та своєчасно використовувати всі встановлені законом

засоби для правильного й швидкого вирішення спору та усунення недоліків у господарській діяльності, які виявлені при розгляді справи. Натомість матеріали справ, розглянутих господарськими судами, свідчать про поширення практики зловживання учасниками процесу своїми процесуальними правами. Зокрема, мають місце заявлення численних необґрунтованих відводів суддям господарських судів, нез'явлення представників учасників судового процесу в судові засідання без поважних причин, подання необґрунтованих клопотань про вчинення судом процесуальних дій, одночасного оскарження судових рішень в апеляційному і в касаційному порядку, подання апеляційних та касаційних скарг на судові акти, які не можуть бути оскаржені. Подібна практика, спрямована на свідоме невинуватене затягування судового процесу, порушує права інших учасників господарського процесу, перешкоджаючи реалізації принципу процесуальної економії при здійсненні правосуддя в господарському процесі.

Стан дослідження. Дослідження, присвячені проблемним питанням оперативності та процесуальної економії господарського судочинства, здійснювалися такими науковцями, як: Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина, С.Ф. Демченко, В.Д. Чернадчук та ін. [1; 2; 3]. Разом з тим, питанням недобросовісного використання учасниками господарського процесу своїх процесуальних прав в контексті реалізації принципу процесуальної економії, не було приділено достатньої уваги. Вищенаведене обумовлює актуальність і доцільність даної статті, **метою** якої є аналіз процесуального законодавства та правозастосовних проблем, що виникають при розгляді і вирішенні судами господарських справ, а також вироблення пропозицій щодо удосконалення правового забезпечення добросовісності та процесуальної економії в господарському судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 3 ст. 22 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Зловживання правом – це недобросовісне використання прав. Метою зловживання процесуальними правами є перешкодження суду у здійсненні правосуддя, винесення у стислі строки законного і обґрунтованого рішення з господарського спору через порушення чи недобросовісне виконання прав і обов'язків, передбачених процесуальним законодавством, зловживання правом на позов, правом на клопотання і заяви в процесі судочинства з метою затягнути судовий процес і не допустити якнайскорішого поновлення визначеності у відносинах сторін судового процесу. Для вирішення випадків недобросовісного використання прав треба визначити, що таке добросовісне їх використання. Добросовісність передбачає чесне та ретельне виконання взятих на себе зобов'язань, обов'язків з належною увагою, оперативністю та необхідним використанням своїх здібностей. Слід відмітити, що проблемні питання визначення поняття добросовісності неодноразово привертала увагу вчених-правників [4, с. 91; 5, с. 141; 6, с. 118-124]. Щодо законодавчого закріплення цієї категорії, то в Цивільному кодексі України закріплено, що однією з загальних засад цивільного законодавства є добросовісність.

Історично категорія добросовісності (*bona fides*) виникла в римському приватному праві. В Римі для впливу на позивача, які безпідставно пред'являли позови, були встановлені заходи у вигляді штрафів. Відповідач міг вимагати від позивача принести присягу про те, що останній діє добросовісно. Претор розглядав як делікт преторського права той випадок, коли позивач подавав позов з єдиним наміром вести процес, знаючи, що право, про яке він стверджує, насправді не існує. Такий позов завжди передбачав недобросовісність позивача. Але навіть при його добросовісності легковажність, з якою він розпочав процес, тягнула для нього штрафні санкції [7, с. 82].

Положення концепції *bona fides* знайшли свій прояв і в цивільному процесуальному праві України. Правило щодо відповідальності недобросовісної сторони у процесі було закріплено ще у Цивільному процесуальному кодексі УРСР 1963 р., згідно зі ст. 77 якого на сторону, яка недобросовісно заявила безпідставний позов, або розпочала безпідставний спір проти позову, або систематично протидіяла правильному і швидкому розглядові та вирішенню справи, суд може покласти оплату на користь другої сторони винагороди за фактичну втрату робочого часу відповідно до середнього заробітку, але не більше п'яти процентів від задоволеної частини позовної вимоги.

Відповідно до ч. 3 ст. 27 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. (далі – ЦПК) особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. Згідно з ч. 3 ст. 240 ЦПК України суд, установивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує із заявника всі судові витрати. Таким чином, цивільне процесуальне законодавство України містить прямі заходи відповідальності щодо недобросовісних осіб, фактично реалізуючи в своїх нормах принцип добросовісності учасників цивільних процесуальних правовідносин.

У той же час чинне господарське процесуальне законодавство України не встановлює обмежень щодо недобросовісного використання учасниками процесу своїх процесуальних прав, хоча фактично декларує добросовісність як принцип поведінки сторін у господарському процесі (ч. 3 ст. 22 ГПК). Практика господарського судочинства вказує на те, що дана норма, яка покладає на сторін обов'язок добросовісно діяти в процесі, сьогодні є суто декларативною, оскільки практично не дотримується сторонами та не застосовується судом. Головними причинами того, що наведена норма не має реального механізму реалізації, є наступні обставини. По-перше, на сьогодні теорія господарського процесу не дає чіткої відповіді на питання про те, що являє собою добросовісність в контексті ГПК України. По-друге, законом не передбачені ефективні обмеження недобросовісності учасників процесу та заходи відповідальності за недобросовісність у здійсненні процесуальних дій. У той же час, відсутність зазначених обмежень і відповідних заходів відповідальності за недобросовісність є причиною практично необмеженої та безконтрольної недобросовісності учасників господарського процесу.

У літературі запропоновано певний набір недобросовісних, але формально допустимих дій, направлених на досягнення певної процесуальної мети [8, с. 122]. Зокрема, пропонується об'єднати такі дії під загальним терміном «процесуальна диверсія». Остання визначається як деструктивна дія, яка здійснюється з використанням не за призначенням процесуальних прав учасника господарської чи цивільної справи, з метою максимально ускладнити опоненту вигреш правового конфлікту в цілому або завдати шкоду його певним інтересам [9, с. 13]. Та-

ким чином, засвідчується, що недобросовісні процесуальні дії направлені, головним чином, не на досягнення об'єктивного рішення у справі, а, скоріше, на створення певних негативних наслідків для іншої сторони в процесі.

Можна навести деякі приклади процесуальної недобросовісності. По-перше, це недобросовісні клопотання та заяви, які, як свідчить практика господарського судочинства, доволі ефективно використовуються сторонами переважно для затягування судового процесу. З цієї метою може використовуватись, зокрема, заява про відвід судді, право на подання якої є однією з гарантій законності здійснення правосуддя і об'єктивності та неупередженості розгляду справи.

Сторони, треті особи або прокурор можуть заявити відвід лише тим суддям, які беруть участь у розгляді конкретної справи, а не всім взагалі суддям того чи іншого господарського суду; заявлення відводу голові господарського суду чи його заступнику можливе лише у разі прийняття ними справи до свого провадження. Враховуючи позицію Вищого господарського суду України, слід розцінювати як зловживання учасником судового процесу своїми процесуальними правами подання ним другої і наступних заяв про відвід судді (суддів) господарських судів з одних і тих самих підстав (у тому числі з викладення відповідної заяви в іншій стилістичній формі), або, хоча й з інших підстав, ніж у первісній заяві, але з таких, що з урахуванням обставин справи були або мали бути відомі заявникові під час подання ним первісної заяви, і, отже, повинні були зазначатися саме в ній [10, п. 1.2.5]. Якщо справа розглядається колегіально, то зловживання процесуальними правами може вважатися послідовне заявлення відводів суддям, що входять до складу відповідної колегії, з одних і тих самих підстав, хоча первісну заяву про відвід одного з цих суддів з тих же підстав залишено без задоволення [10, п. 1.2.5]. У таких випадках суд не позбавлений права, відмовивши в задоволенні наступної заяви (клопотання), продовжити розгляд справи, в якій заявлено такий відвід, із зазначенням про це в протоколі судового засідання та в описовій частині судового рішення з наведенням в останньому відповідних мотивів.

Ст. 20 ГПК не обмежено кількість заяв про відвід судді, які можуть бути заявлені стороною в процесі розгляду справи. Це зрозуміло, оскільки обставини, які, на думку сторони, свідчать про упередженість судді, можуть виникати неодноразово під час розгляду справи. Ч. 4 ст. 20 ГПК передбачено, що відвід має бути мотивованим, заявляється у письмовій формі до початку вирішення спору. Заявляти відвід після цього можна лише у разі, якщо про підставу відводу сторона чи прокурор дізналися після початку розгляду справи по суті. З огляду на це, недобросовісна сторона може вже в процесі розгляду справи та в результаті здійснення суддею певних процесуальних дій, систематично знаходити нові обставини, які, на думку сторони, свідчать про упередженість судді та час від часу вимагати його відводу, затягуючи таким чином

розгляд справи по суті. Тому задоволення заяви про відвід судді повинно обґрунтовуватися посиланням на обставини, про які йдеться в ч. 1 ст. 20 ГПК із зазначенням та поданням доказів, які їх підтверджують. Не можуть бути підставами для відводу суддів заяви, які містять лише припущення про існування відповідних обставин, не підтверджених належними і допустимими доказами, а також наявність скарг, поданих на суддю (суддів) у зв'язку з розглядом даної чи іншої справи, обставини, пов'язані з прийняттям суддями рішень з інших справ [10, п. 1.2.1].

Також для затягування процесу можуть бути використані й інші заяви і клопотання. Іноді недобросовісні клопотання можуть бути направлені не лише на затягування процесу самим фактом їх проголошення, а й на створення передумов для подальшого оскарження рішень суду, який такі клопотання не задовольняє. В цілому протидія недобросовісним клопотанням та заявам виявляється складною та повною мірою залежить від розсуду суду. В кожному конкретному випадку заявник клопотань здійснює своє беззаперечне право, передбачене ч. 2 ст. 22 ГПК України, а опонент у справі має можливість лише заперечувати проти таких процесуальних документів, їх аргументованості та доцільності. Водночас, для захисту добросовісної сторони в процесі та ефективності самого процесу має використовуватись інша, вже згадана, норма ГПК України (ч. 4 ст. 22 ГПК) щодо обов'язку сторін діяти добросовісно. Саме цю норму може використовувати суд, даючи оцінку недобросовісним заявам та клопотанням, які направлені лише на ускладнення розгляду справи.

Наступним прикладом процесуальної недобросовісності є оскарження неоскаржуваних судових актів. Відповідно до ст. 22 ГПК України сторони мають право оскаржувати судові рішення господарського суду у встановленому кодексом порядку. Згідно з ч. 1 ст. 106 та ч. 1 ст. 111-13 ГПК, ухвали місцевого та апеляційного господарського суду можуть бути оскаржені у випадках, передбачених ГПК.

Як переконливо свідчить практика господарських судів України, учасники судового процесу доволі часто недобросовісно вдаються до процесуальних дій, які суперечать наведеним нормам ГПК, а саме оскаржують ухвали, можливість оскарження яких господарсько-процесуальним законодавством не передбачено [8, с. 117]. Сторони, навіть знаючи про неможливість оскарження судових ухвал, продовжують оскаржувати їх в усіх можливих інстанціях, чим не лише грубо порушують процесуальний закон, а й на тривалий час затягують розгляд справи [9, с. 12].

Наслідки подання апеляційних скарг на ухвали місцевого господарського суду, які не підлягають оскарженню окремо від рішення суду, визначено ч. 2 ст. 106 ГПК, а саме: місцевий господарський суд повертає таку скаргу заявнику, про що постановляє ухвалу. У разі помилкового прийняття апеляційним господарським судом до провадження скарги на ухвалу, яка не підлягає оскарженню окремо від рішення суду, таке провадження підлягає припиненню на підставі

ст. 80 та ч. 1 і 2 ст. 106 ГПК [11, п. 10]. Строк розгляду питання про повернення апеляційної скарги ст. 106 ГПК не визначено, проте, виходячи з того, що відповідно до ст. 91 ГПК місцевий господарський суд у триденний строк надсилає одержану апеляційну скаргу разом із справою відповідному апеляційному господарському суду, можна стверджувати, що питання про повернення апеляційної скарги та винесення відповідної ухвали повинно бути вирішено протягом трьох днів з дня надходження апеляційної скарги до місцевого господарського суду.

Водночас, на відміну від ч. 2 ст. 106 ГПК, ст. 111-13 ГПК прямо не зобов'язує місцеві та апеляційні господарські суди повертати заявникові касаційні скарги на ухвали, які не підлягають оскарженню, що фактично дає можливість учасникам процесу недобросовісно користуватись своїм процесуальним правом на оскарження судових рішень. Звичайно, у випадку надходження таких скарг до касаційної інстанції, остання відмовляє у прийнятті касаційної скарги, але сама процедура оскарження дозволяє недобросовісній стороні досягти позитивного результату щодо затягування процесу. Подання касаційної скарги на ухвалу місцевого або апеляційного господарського суду не перешкоджає продовженню розгляду справи відповідним судом, за винятком випадку, коли касаційною інстанцією вимагаються усі матеріали справи; в такому випадку суд нижчої інстанції, надіславши відповідні матеріали до Вищого господарського суду України, зупиняє провадження у справі до повернення цих матеріалів з суду касаційної інстанції [12, п. 4.2].

Ухвала місцевого господарського суду може бути переглянута в касаційному порядку окремо від рішення за одночасної наявності двох умов: 1) ця ухвала належить до числа зазначених у ч. 1 ст. 106 ГПК; 2) вона вже переглядалася в апеляційному порядку [12, п. 4]. Оскільки ухвали місцевого господарського суду, які виносяться під час виконання судового рішення, неможливо оскаржити одночасно з оскарженням рішення господарського суду, такі ухвали, в тому числі й про відмову у вчиненні процесуальних дій, зазначених у пунктах 17, 18, 20 ч. 1 ст. 106 ГПК, можуть бути переглянуті в касаційному порядку. Предметом касаційного розгляду можуть бути й окремо від судового рішення ухвали, винесені апеляційною інстанцією, якщо вони належать до числа зазначених у ч. 1 ст. 106 ГПК, або якщо можливість їх оскарження передбачена відповідними нормами ГПК чи Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [12, п. 4] (зокрема, про від-

мову у прийнятті апеляційної скарги, про повернення апеляційної скарги, про залишення апеляційної скарги без розгляду, про припинення апеляційного провадження, про зупинення апеляційного провадження тощо).

В постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 24.10.2011 р. № 11 «Про деякі питання практики застосування розділу XII-1 Господарського процесуального кодексу України», зокрема, зазначається: якщо касаційну скаргу подано на рішення чи ухвалу місцевого господарського суду, які не переглядалися в апеляційному порядку, або на ухвалу суду першої чи апеляційної інстанції, яка не підлягає оскарженню (в тому числі якщо суд нижчої інстанції помилково не повернув скаргникові таку касаційну скаргу), Вищий господарський суд України відмовляє у прийнятті касаційної скарги і виносить з цього приводу відповідну ухвалу з посиланням на ст. 107, 111-13 ГПК [12, п. 5]. Таким чином, Вищим господарським судом України в цілому забезпечується правильне та однакове застосування норм процесуального права щодо процедури оскарження ухвал господарських судів та добросовісної реалізації відповідного права сторонами. Водночас, ст. 111-13 ГПК потребує відповідного редагування з метою припинення недобросовісного використання учасниками процесу права на оскарження судових рішень та попередження правозастосовних проблем у цій сфері відносин.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна дійти до обгрунтованого висновку про те, що господарське процесуальне законодавство України потребує вдосконалення в частині обсягу та порядку користування учасниками процесу своїми процесуальними правами. Вихідним положенням для цього, на думку автора, має стати комплексне дослідження процесуальної економії як спеціального галузевого принципу господарського процесу та реальне його втілення в господарсько-процесуальному законодавстві. З метою протидії недобросовісному користуванню учасниками господарського процесу своїми правами запропоновано закріпити у Господарському процесуальному кодексі України заходи відповідальності сторін за недобросовісність у здійсненні процесуальних прав та обов'язків у вигляді штрафу та/або покладення на таких осіб всіх судових витрат. Також вважаємо за доцільне доповнити ст. 111-13 ГПК України положенням про те, що в разі подання касаційної скарги на ухвалу, що не підлягає оскарженню окремо від рішення суду, місцевий або апеляційний суд повертає її заявнику, про що виносить ухвалу, яка не підлягає оскарженню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Притика Д.М. Арбітражний процес: навч. посіб. / Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина та ін. – Харків: Консум, 1999. – 416 с.
2. Демченко С.Ф. Системний аналіз ефективності господарського судочинства / Демченко С.Ф. // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1 (60). – С. 180–186.
3. Господарське процесуальне право: підручник / За заг. ред. В.Д. Чернадчука. – Суми: «Університетська книга», 2009. – 378 с.
4. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В.И. Емельянов. – М.: Лекс-Книга, 2002. – 160 с.

5. Брагинский М.И. Договорное право: [в 5 кн.]. – Кн. 1. Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2002. – 848 с.
6. Павленко Д. Добросовісність сторін як принцип господарського процесуального права / Д. Павленко // Юридичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 118–124.
7. Римское частное право / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: Юристъ, 1999. – 544 с.
8. Демченко С.Ф. Способы ограничения злоупотребления правом / С.Ф. Демченко // Вестник Высшего Хозяйственного суда Республики Беларусь. – 2010. – № 4. – С. 115–122.
9. Смитюх А. Что такое процессуальные диверсии / А. Смитюх // Юридична практика. – 2005. – № 1 (367). – С. 12–13.
10. Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. № 18 з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-1
11. Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.05.2011 р. № 7 з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007600-11>
12. Про деякі питання практики застосування розділу XII-1 Господарського процесуального кодексу України: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 24.10.2011 р. № 11 з наступними змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-11>